

Toerisme Verrijkt?

Een discussie over de relatie tussen toerisme en armoedebestrijding

Inleiding

René van der Duim
Wageningen Universiteit
rene.vanderduim@wur.nl

Na ecotourism, duurzaam en verantwoord toerisme is er in de laatste paar jaar weer een nieuwe loot aan de stam over toerisme en duurzame ontwikkeling gegroeid: *pro-poor-tourism*. De World Tourism Organisation heeft in 2002 tijdens de World Summit on Sustainable Development in Johannesburg haar ST-EP (Sustainable Tourism to Eliminate Poverty) programma¹ gelanceerd. In 2005 heeft SNV Nederlandse Ontwikkelingsorganisatie, met inmiddels zo'n 40 toerisme adviseurs in bijna alle delen van de wereld, een samenwerkingsovereenkomst met WTO gesloten. Sinds 2001 heeft het gezaghebbende Engelse Overseas Development Institute (ODI) samen met het International Centre for Responsible Tourism (ICRT) en het International Institute for Environment and Development (IIED) een indrukwekkend aantal publicaties² het licht doen zien over de mogelijkheden toerisme in te zetten voor armoedebestrijding.

In de discussie over de relatie toerisme en armoedebestrijding lijken vooral drie (nauw met elkaar samenhangende) scenario's een rol te spelen. Ten eerste het 'liefdadigheidsscenario': touroperators (en toeristen) kopen, al dan niet in hun streven naar maatschappelijk verantwoord ondernemen hun 'schuld' af door goede doelen te steunen. In toenemende mate worden organisaties als NOVIB of Artsen zonder Grenzen door touroperators gesteund en dit wordt (breed) uitgemeten in brochures en websites. Tot dit scenario behoort ook het ondersteunen van lokale ontwikkelingsprojecten, die voor een deel ook tijdens de reizen worden bezocht. Het tweede scenario richt zich op kleinschalige toeristische projecten in ontwikkelingslanden zelf. In de laatste tien jaar zijn door ontwikkelingsorganisaties veel 'community-based' projecten opgezet. Sommigen, zoals het Cultureel Toerisme Project in Tanzania van onder andere SNV, zijn succesvol gebleken. Anderen leiden een zeer moeizaam bestaan, mede omdat ze niet in staat zijn geweest zichzelf te 'verkopen' (zie o.a. Caalders et al., 2003; Ashley et al., 2001). Het derde, en in toenemende mate dominante, scenario richt zich op de vraag hoe bestaande actoren in de toeristische keten (zoals touroperators, hotelketens, toeleveranciers) hun bijdrage aan armoedebestrijding kunnen verhogen door bijvoorbeeld lokale werkgelegenheid en training, het vergroten van de marktkansen van kleine ondernemers als souvenir verkopers, lokale gidsen en restaurantjes of het vergroten van inkomen voor omliggende dorpen. Het netto resultaat van deze inspanningen kan afgemeten worden in financiële termen, maar bijvoorbeeld ook in verbeterende infrastructuur, gezondheidszorg en scholing.

Vanzelfsprekend heeft deze nieuwe loot tot veel discussie geleid. Ook in dit Forum lopen de meningen uiteen. In de bijdrage van Jos van der Sterren, Jeroen Nawijn, Ilja Simons en Paul Peeters wordt aan de hand van aan toerisme verbonden economische, culturele en ecologische problemen betoogd dat effectieve bestrijding van armoede niet in de eerste plaats zou moeten gaan over vergroting van economische groei, maar over de verbetering van de verdeling van economische en politieke macht. Bovendien verzetten ze zich vanwege ernstige ecologische problemen tegen een verdere groei van het intercontinentaal toerisme. De andere drie bijdragen zijn wat positiever over de kansen. John Hummel en Marcel Leijzer wijzen op het toegenomen inzicht en deskundigheid bij ontwikkelingsorganisaties als SNV en bepleiten steun voor ST-EP programma. Ook Paul Hoebink wil 'Pro-Poor Tourism' een kans geven, mede door de discussie nadrukkelijk te plaatsen binnen het kader van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Bovendien wijst hij, net als John Hummel en Marcel Leijzer, op de, met verdergaande economische groei gepaard gaande, toename van het binnenlands toerisme. Gijs de Graaff toont aan de hand van concrete voorbeelden hoe een touroperator continue afwegingen maakt tussen een gezonde bedrijfsvoering en het leveren van een bijdrage aan armoedebestrijding.

De verschillende bijdragen tonen aan dat via bijvoorbeeld actiegericht onderzoek, het stimuleren van partnerships of bijdragen aan capaciteitsopbouw nog veel te winnen valt. Nu wetenschap en praktijk (NGO's en bedrijfsleven) het voortouw hebben genomen, zou het aardig zijn als onze Minister

van Ontwikkelingssamenwerking deze initiatieven van de noodzakelijke (beleidsmatige) ondersteuning zou voorzien.

Gegijzelde Armoede: toerisme en armoedebestrijding

Jos van der Sterren, Jeroen Nawijn, Ilja Simons en Paul Peeters
NHTV Internationale Hogeschool Breda
Centre for Sustainable Tourism and Transport
pmpeeters@peetersadvies.nl

Volgens de WTO (World Tourism Organisation) in haar ST-EP programma (Sustainable Tourism to Eliminate Poverty) dient toerisme als 'primary tool for eliminating poverty in the world's poorest countries' (WTO 2002, p. 15). Het ST-EP rapport argumenteert dat toerisme in veel arme landen de betalingsbalanspositie verbetert en de schuldenlast vermindert. Ook zou het betere kansen bieden voor de ontwikkeling van de allerarmste inwoners van ontwikkelingslanden dan andere sectoren. De onderbouwing voor deze stellingen bestaat uit constatering als 'tourism is the primary source of foreign exchange earnings in the 49 least developed countries' en 'Tourism is a principal export for 83% of developing countries'. Echter, alleen het aandeel in de export van internationaal toerisme wordt kwantitatief onderbouwd (Denman en Denman 2004; WTO 2002).

Bij het argument dat toerisme speciaal ook de armsten ontwikkelt, zet de WTO zelf een kanttekening doordat ze het als belangrijkste uitdaging ziet hoe de voordelen voor de armen te verbeteren en de nadelen te verminderen (WTO 2002, p. 65). Eigenlijk komt de argumentatie van WTO erop neer dat toerisme een zeer geschikt middel kan zijn ter bestrijding van armoede, mits omgevormd in een soort 'ideaal' toerisme. Dat roept de vraag op hoe groot de economisch, culturele en ecologisch problemen zijn en of toerisme dan wel zo'n geschikt wapen is in de strijd tegen armoede.

Allereerst de economie. Gebrekkige infrastructuur, corrupte overheden en zwakke financiële sectoren spelen een belangrijke rol bij het voortduren van armoede. Mede daarom leidt globalisering en openstellen van markten voor ontwikkelingslanden vaak juist tot een verslechterde inkomensverdeling en toename van het aantal armen (Kohl en O'Rourke 2000). Handel in toeristische diensten wordt binnen de GATS (General Agreement on Trade in Services) niet gereguleerd door importheffingen en belastingen (Bendell en Font 2004). In die zin is toerisme dus een volledig geglobaliseerde en open markt. Het is overheden niet toegestaan de lokale bedrijvigheid te beschermen. Ontwikkelingslanden nemen deel aan de globale toeristische markt vanuit een structurele achterstandspositie. Lokale bedrijven en touroperators concurreren met machtige westerse marktpartijen die dicht bij de consument opereren. Daarom worden toerismebestemmingen in ontwikkelingslanden vooral door buitenlandse investeerders ontwikkeld (de Man 1996) en dat belemmert de mogelijkheden voor 'ideaal' toerisme.

Het valt internationale touroperators en hotelketens niet kwalijk te nemen dat hun eerste doel een aantrekkelijk investeringsrendement voor aandeelhouders is en niet het bestrijden van armoede. Vooral kleine gespecialiseerde bedrijfjes gaan daar soms anders mee om, maar die bedienen nichemarkten en blijken bovendien vaak te bestaan bij de gratie van aanvoer van toeristen door het *mainstream* massatoerisme (Kontogeorgopoulos 2005, p. 9).

Voorts kan men zich afvragen hoeveel *all-inclusive* reizen naar Kenia of Cuba – aangeboden voor minder dan vierhonderd euro - na aftrek van de reiskosten overlaten voor de bevolking in de bestemmingslanden. De door bodemprijzen gestuurde internationale markt lijkt touroperators weinig andere keuze te laten dan de bestemmingen tegen elkaar uit te spelen om zo de laagste kosten te realiseren. Voor het armste deel van de bevolking blijft dan hoogstens een rol weggelegd als ontvanger van aalmoezen en leverancier van eenvoudige producten en diensten tegen zeer lage vergoedingen. Een lage prijs is uiteraard ook de enige motor achter snelle ontwikkeling van het aantal toeristen.

De tweede vraag is in hoeverre het product 'westers toerisme' in niet-westerse landen de lokale cultuur (negatief) beïnvloedt. De westerse massatoerist vindt ontspanning, een goed klimaat, een mooie omgeving, nieuwe plaatsen zien en lekker eten het belangrijkste tijdens zijn of haar vakantie (Ryan 2002). Behoud van de lokale cultuur speelt vrijwel geen rol. Daartegenover staat dat slecht eten, onbestreden insectenplagen, oncomfortabele accommodatie, een opdringerige lokale bevolking

en gebrek aan hygiëne de vakantiebeleving kunnen bederven. Allemaal zaken die de toerist vooral in de armste landen tegenkomt. De alternatieve toerist vormt geen uitweg uit dit dilemma: deze blijkt nauwelijks toleranter te zijn (Duffy 2002). Dit betekent dat de toerist zelf geen waarborg biedt voor behoud van de culturele waarden in het gastland.

Authentieke gewoonten als het scheiden van mannen en vrouwen bij traditionele ceremonies, niet-westers eten en - volgens toeristen - onethische gebruiken als traditionele jachtmethoden, kunnen afbreuk doen aan de vakantiebeleving (Cole 2004 en Butler en Hinch 1996). Aanpassingen moeten vooral van de lokale bevolking komen. Immers, de toerist heeft legio mogelijkheden voor het kiezen van andere bestemmingen. Wanneer een land westers toerisme wil binnenhalen zal het de eigen cultuur moeten aanpassen aan de westerse cultuur. De gevolgen van deze aanpassingen kunnen positief zijn, bijvoorbeeld door herleving van cultuuruitingen of negatief door conflicten over landgebruik, commercialisering van culturele gebruiken, toenemende criminaliteit, verlies aan identiteit (Craik 1995). Het lijkt niet waarschijnlijk dat andere exportproducten (consumentenartikelen, ITC diensten, landbouwproducten) ook een dergelijke grote invloed op de cultuur van het exporterende land zullen uitoefenen als intercontinentaal toerisme.

Laten we veronderstellen dat het toerisme zich omvormt tot 'ideaal' toerisme. De marktmacht ligt bij lokale toeristische bedrijven en luchtvaartmaatschappijen, waardoor de uitgaven van toeristen vrijwel geheel ten goede komen aan het gastland, dat daarmee actief armoede bestrijdt. Ook past de toerist zich aan en blijft de lokale cultuur van het gastland behouden. Dan rest alleen nog een antwoord op het ecologische vraagstuk.

Om buitenlandse deviezen binnen te halen moeten – binnen ST-EP – vooral 'rijke' westerse toeristen naar 'arme' ontwikkelingslanden reizen, waarbij zeer grote afstanden per vliegtuig worden afgelegd. Luchtvaart heeft per reizigerskilometer een hoge emissie van broeikasgassen (Penner et al. 1999; Schumann 2003). Een eenvoudig rekensommetje laat zien dat een significante bijdrage aan vermindering van de armoede leidt tot desastreuze milieuproblemen. Een gemiddelde toerist besteedt in een ontwikkelingsland circa \$550 per bezoek (WTO 2002, p. 27). Een grove definitie van armoede is een jaarinkomen van minder dan \$730 (WTO 2002, p. 19). Een groot deel daarvan zal naar het rijkere deel van de bevolking gaan. Bij gebrek aan cijfers daarover nemen we aan dat 20% bij de allerarmsten terecht komt. Om het inkomen van deze 2,7 miljard armen te verhogen met twee dollar per dag zijn dan jaarlijks 18 miljard westerse toeristen nodig en evenveel long-haul retourvluchten. Deze zullen circa 220.000 miljard kilometer afleggen. De huidige luchtvaart produceert 3.500 miljard reizigerskilometers per jaar (Peeters 2005). Deze groei met een *factor* zestig zou leiden tot een verdrievoudiging van de totale antropogene bijdrage aan klimaatverandering, terwijl een vermindering met 50-80% noodzakelijk is (Graßl et al. 2003). Negeren van het klimaatprobleem – dus een niet-duurzame bijdrage - heeft juist voor de armste landen ernstigste gevolgen (IPCC 2001, p. 12). Daarom is grote terughoudendheid nodig bij vormen van armoedebestrijding die het klimaatprobleem substantieel verergeren. Westers toerisme is zo'n verkeerde oplossing. Dit wordt ook bevestigd op basis van de *eco-efficiency* voor emissies van broeikasgassen: het aantal verdiende dollars per ton emissie van broeikasgassen. Voor long-haul toerisme is deze gemiddeld tot tien keer slechter dan voor de gehele wereldeconomie (Gössling et al. 2005). De meeste andere sectoren (lichte industrie, ICT, niet-toeristische diensten met een betere dan gemiddelde *eco-efficiency* en lokaal of regionaal toerisme) zullen dus in staat zijn een *eco-efficiëntere* bijdrage aan armoedebestrijding te leveren. Conclusie: zelfs 'ideaal' westers toerisme kan slechts een enkel procent van het armoedeprobleem oplossen.

Het kritiekloos bevorderen van long-haul massatoerisme naar ontwikkelingslanden is dus geen antwoord op armoede. De 'schijnwaarheid' die het ST-EP programma biedt, lijdt ook tot een ongewenst neveneffect. De toeristische sector en de luchtvaartindustrie gebruiken dit argument ten behoeve van hun politieke agenda's. Zo stelt bijvoorbeeld Ulrich Schulte-Strathaus, secretaris-generaal van de Association of European Airlines (AEA), tijdens een discussie over emissieheffingen voor de luchtvaart: "If the ministers were sincere about helping developing countries, they would be asking themselves how they could encourage, not discourage, travel and tourism to these regions." (T&E 2005). Ook wordt vaak verwezen naar het gegeven dat toerisme op dit moment de enige ontwikkelingsmogelijkheid is voor kleine eilandstaten (Brau et al. 2003) en dat alleen al daarom elke regulering van luchtverkeer unfair zou zijn en dus ongewenst is. Dit is echter een oneigenlijk argument. Kleine eilandstaten worden door minder dan 1% van alle internationale toeristen bezocht. Financiële regulering plus compensatie voor deze kleine landen lijkt een efficiëntere maatregel om tegelijkertijd armoede en klimaatverandering te bestrijden dan het domweg achterwege laten van maatregelen tegen de ongeremde groei van luchtvaartemissies. Het armste deel van de bevolking op

de wereld worden gegijzeld om andere discussies – over emissieheffingen en accijns in luchtvaart, of de ‘wurgcontracten’ in de derde wereld - uit de weg te gaan.

Economisch effectieve bestrijding van armoede zou niet in de eerste plaats moeten gaan over vergroting van de economische groei, maar over een verbetering van de verdeling van economische en politieke macht en toegang tot *resources*. Tegelijk zouden de meest eco-efficiënte sectoren ontwikkeld moeten worden, en intercontinentaal toerisme is dat in ieder geval niet. Sommige vormen van toerisme zouden een rol kunnen spelen bij de vermindering van armoede. Bijvoorbeeld ‘hoogwaardig’ toerisme, waarbij weinig rijke westerse toeristen veel geld besteden. Ook is het zinvol om juist op nabije markten te mikken zoals buurlandtoerisme of binnenlands toerisme. Peru ontvangt bijvoorbeeld de helft van haar toeristische inkomsten uit binnenlands en buurlandtoerisme (Prom Perú 2004a; Prom Perú 2004b). De WTO zou er goed aan doen om juist hierop in te zetten bij de strijd tegen armoede en tegelijk, vanuit de ook door de WTO erkende noodzaak duurzaam toerisme te ontwikkelen, duidelijk stelling te nemen tegen de ongebreidelde *groei* van het long-haul toerisme.

Van een discussie uit de jaren tachtig, naar de huidige SNV praktijk

John Hummel en Marcel Leijzer³
SNV Nederlandse Ontwikkelingsorganisatie
mleijzer@snvworld.com
jhummel@snv.org.bt

Het artikel ‘gegijzelde armoede leest als een toerisme tekst uit de jaren ’80, toen de discussie over de voor en nadelen van toerisme naar ontwikkelingslanden in alle hevigheid woedde. In tegenstelling tot wat Van der Sterren, et al. lijken te suggereren, is er sindsdien wel degelijk onderzoek gedaan en zijn er vele projecten gestart – eerst vooral gerelateerd aan natuurbescherming, biodiversiteit, en duurzame ontwikkeling, en daarna ook met armoedebestrijding als een van de uitgangspunten.⁴ Er is steeds meer consensus onder wetenschappers, ontwikkelingswerkers en lokale overheden, dat toerisme zowel positieve als negatieve gevolgen heeft. Die zijn overigens voor elke actor anders. De aandacht zal nu verlegd moeten worden naar het vraagstuk hoe we de positieve gevolgen, vooral voor arme mensen in achtergestelde gebieden, kunnen vergroten en de negatieve gevolgen kunnen controleren of verminderen - wereldwijd, maar vooral in de gebieden waar het toerisme plaatsvindt. Mede dankzij vele inspanningen van overheden, de private sector en ontwikkelingsorganisaties zijn vanaf de midden jaren '90 veel toerisme initiatieven van de grond gekomen. Deze hebben de duurzaamheid van de sector helpen verbeteren en significante bijdragen geleverd aan armoedebestrijding.

Dit brengt ons bij een van de lacunes in het artikel van Van der Sterren et al., er is nauwelijks aandacht voor de relatie tussen toerisme en armoedebestrijding. Het artikel gaat er van uit dat de Wereld Toerisme Organisatie vindt dat ‘westers toerisme’ moet worden omgevormd naar ‘ideaal toerisme’, en plaatst kritische kanttekeningen bij de mogelijkheden hiertoe. Het artikel vergeet echter in te gaan op de mogelijkheden om het bestaande toerisme te benutten als instrument voor armoedebestrijding.

Het is alleen maar positief te noemen dat de WTO, die van nature natuurlijk geen ontwikkelingsorganisatie is, nu sinds kort ook het onderwerp toerisme en armoedebestrijding hoog op de agenda heeft staan, en het daarmee hopelijk ook hoger op de agenda weet te krijgen van vele overheden, toeristische ondernemingen en ontwikkelingsorganisaties. Dit is derhalve juist niet het moment om kritiek te uiten op dit ST-EP initiatief van de WTO, zoals Van der Sterren et al doen. Veel constructiever is het om nu bij dit ST-EP programma aan te sluiten en gezamenlijk te trachten het een succes te maken.

Hoewel toerisme niet binnen de GATS gereguleerd is door importheffingen, hebben overheden toch de nodige mogelijkheden om lokale bedrijvigheid te beschermen. In sommige landen mogen buitenlandse ondernemers alleen in de toerisme sector investeren, wanneer ze een bepaald minimum bedrag investeren of mogen ze alleen als reisagent werken als ze een minimum aantal toeristenbusjes bezitten. Vaak mag alleen in de vorm van een joint venture geïnvesteerd worden. Bovendien, waar buitenlandse ondernemers in de toerisme sector investeren biedt dit vaak goede mogelijkheden voor lokaal economische ontwikkeling. Niet alleen dankzij directe werkgelegenheid, maar ook vanwege de toelevering van diensten en goederen door lokale bedrijven en het profijt dat de lokale bevolking kan

hebben van infrastructurele ontwikkelingen die door het toerisme gestimuleerd zijn. Uiteraard is het een taak van alle partijen in de toerisme sector er voor te zorgen dat deze buitenlandse investeringen zoveel mogelijk bijdragen aan lokale ontwikkeling. De recente WTO publicaties bieden juist veel handreikingen aan overheden, private sector en ontwikkelingsorganisaties voor manieren om dit te bereiken. De uitdaging is nu om dit zoveel mogelijk in de praktijk te brengen

Het is een totaal irreële assumptie dat er 18 miljard westerse toeristen nodig zijn om het inkomen van 2,7 miljard armen met twee dollar per dag te verhogen. Toerisme alleen kan uiteraard het armoede vraagstuk niet oplossen, zoals geen enkele economische sector dat alleen kan. Het gaat juist om de bijdrage die toerisme kan leveren aan armoedebestrijding, en die kan in gebieden met toeristisch potentieel aanzienlijk zijn. En voor het vergroten van die bijdrage is het aantrekken van meer toeristen lang niet altijd een noodzakelijke voorwaarde. Veel belangrijkere aspecten zijn vaak het verlengen van de verblijfsduur van de toeristen, het verhogen van hun uitgaven (door meer een hoogwaardiger diensten en producten aan te bieden) en met name het zorgen dat een groter deel van de toeristische uitgaven uiteindelijk bij de lokale bevolking terecht komt. Een voorbeeld is het veranderde 'bagage transport system' in het afgelegen Humla district in Nepal. Nadat, met hulp van SNV, een nieuwe trekking trail was aangelegd, kon de bagage van de toeristen op lokale muilieren vervoerd worden. Hierdoor bleef ineens veel meer geld van de toeristen in het gebied. De totale inkomsten van het Humla district verdubbelden, en dat zonder extra toeristen in het gebied.⁵

Het broeikas effect vormt inderdaad een mondiaal probleem en luchtvaartemissies zijn daar een van de oorzaken van. Het doet echter hypocriet aan om daarom nu vanuit het westen te pleiten voor minder toerisme naar ontwikkelingslanden. Het broeikas effect is en wordt nog steeds voornamelijk veroorzaakt door economische activiteiten in de westerse wereld. Het is niet reëel dit probleem nu aan te pakken door beperkingen toe te kennen aan een economische activiteit waar juist ontwikkelingslanden flink van kunnen profiteren. Overigens vinden verreweg de meeste luchtvaartbewegingen nog steeds plaats in de westerse wereld en zal een ST-EP programma derhalve nauwelijks als argument gebruikt kunnen worden in de discussie over emissieheffingen in de luchtvaartindustrie.⁶ Bovendien zijn juist vanuit ngo's en de toerisme industrie enkele initiatieven gelanceerd die de mogelijkheid bieden om de milieukosten van lange vluchten te compenseren (*cool flying, trees for travel*). Dit zijn nog relatief kleine en vrijblijvende initiatieven, maar zeker een goede eerste aanzet om de milieukosten van het toerisme te internaliseren.

Wat doet SNV Nederlandse Ontwikkelingsorganisatie aan armoedebestrijding en toerisme? Allereerst kijkt SNV naar de ontwikkelingsmogelijkheden in bepaalde gebieden in een land. Soms is de ontwikkeling van toerisme helemaal geen oplossing - het gebied is niet aantrekkelijk genoeg, moeilijk toegankelijk (te maken), of er is geen interesse van de toeristenindustrie. Als de ontwikkeling van toerisme wel tot de mogelijkheden behoort, kan het op een dusdanige manier ontwikkeld worden dat het bijdraagt aan armoedebestrijding? Dat hoeft lang niet altijd het bevorderen van westers toerisme te zijn, en zeker niet in alle gevallen 'ideaal toerisme'. Voor vele ontwikkelingslanden kan binnenlands of regionaal toerisme een belangrijke inkomstenbron zijn (zoals in Uttaranchal, een van de Himalaya staten in India). Juist deze toeristen maken veelvuldig gebruik van het lokale aanbod (zoals restaurants en souvenirs), en het is zeker relevant om te kijken hoe deze vorm van toerisme bij kan dragen aan armoedebestrijding. In verschillende initiatieven van ontwikkelingsorganisaties (bijvoorbeeld in SNV programma's in Nepal, Vietnam, Ghana en Honduras) is hier ook al actief naar gekeken. Zelfs het eerste pilot project van het ST-EP programma in Kameroen zal zich hier op richten. Uiteraard wordt ook naar westerse buitenlandse toeristen gekeken als mogelijkheid, maar steeds worden die initiatieven ondersteund die daadwerkelijk aan herverdeling van inkomen en armoedebestrijding bijdragen.

Vaak hoeven er helemaal niet zoveel extra toeristen te komen, als er maar meer lokaal wordt uitgeven. Veel van het werk van SNV is gericht op deze herverdeling van inkomen en *benefits* van toerisme naar de lokale bevolking. Voorbeelden zijn het ondersteunen van cultural tourism in Tanzania, trekkingtoerisme in Nepal, community-based tourism in verschillende provincies in Laos en Vietnam, en ook het ontwikkelen van specifiek beleid gericht op een betere verdeling van toerisme inkomsten in Nepal en Bhutan.⁷

SNV draagt bij aan armoedebestrijding door capaciteitsopbouw van lokale organisaties. SNV ondersteunt hen bij beleidsontwikkeling, ontwikkeling van de toeristische keten en toegang tot markten, en planning voor het duurzaam gebruik van de toeristische bestemming. Op deze manier

helpt SNV een juiste balans te vinden tussen marktgerichte toerisme ontwikkeling en lokale gebiedsgerichte ontwikkeling, om zo de bijdrage van toerisme aan armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling te optimaliseren.

‘Pro-Poor Tourism’: Een nieuwe toverstaf?

Paul Hoebink

Centre for International Development Issues Nijmegen (CIDIN), Radboud Universiteit Nijmegen
p.hoebink@maw.ru.nl

De gids op Robbeneiland trekt er enigszins een zuur gezicht bij: de gevangene die in bed nummer 7 lag is nu staatssecretaris, die in nummer 11 directeur-generaal op een ministerie en nummer 15 één van de rijkste ondernemers in Zuid-Afrika. Hijzelf, hij is achtergebleven op Robbeneiland, als gevangene van zijn verleden. Hij is gids op het eiland en leidt dagelijks met een verhaal over zijn eigen belevenissen honderden toeristen rond door het gevangeniscomplex. Laag salaris, maar in ieder geval werk.

In de Oostkaap speelt zich één van de meest beklemmende romans van het afgelopen decennium af, Coetzee's *Disgrace*. Het is de meest arme provincie van Zuid-Afrika met een werkloosheid van 60% en de criminaliteit tiert er welig. In die provincie wil een groep van investeerders een golfbaan aan gaan leggen, met dure huizen en zelfs een business school. Het complex moet werk gaan bieden aan 700 mensen, waarvoor een speciaal dorp zal worden aangelegd. Belangrijkste investeerder is Bulelani Ngcuka, tot voor kort hoofdofficier van justitie en beroemd leider van het anti-corruptie-team *The Scorpions*. Het investeringsproject geldt als een *Black Economic Empowerment* project en kan dus op subsidie van de Zuid-Afrikaanse regering rekenen. Niet verwonderlijk roept het project een felle discussie op.⁸

Vanuit de zuidpunt van Afrika ziet de wereld er anders uit. Boven aangehaalde twee voorbeelden geven het aan. Discussies over de rol van toerisme bij armoedebestrijding en over *Pro-poor Tourism* hebben vaak een hoge abstractiegraad en winnen aan inhoud als ze een concrete invulling krijgen. De discussie lijkt dan niet zoveel te verschillen als die over *Pro-Poor Economic Growth*, een discussie die nauwelijks aan diepgang lijkt te hebben gewonnen in de afgelopen jaren. Het blijft in die discussie, zoals ik eerder als eens schreef, zoeken naar een toverstaf of een *Holy Grail*, die, ware het onderwerp niet zo serieus, de zoektocht van Monty Python in hilariteit ruimschoots overschrijdt. Toch is er een verschil.

De discussie over de bijdrage van toerisme aan armoedebestrijding heeft als voordeel dat het om een concrete sector gaat, waar relatief gemakkelijk uit te voeren onderzoek al snel een zinnige bijdrage kan leveren aan een concrete invulling van het debat. Dat haalt de abstractiegraad wat naar beneden en bedwingt generalisaties met concrete voorbeelden.

In termen van economische ontwikkeling heeft het toerisme een aantal voordelen. Het is ten eerste een arbeidsintensieve sector en waar het scheppen van werkgelegenheid de eerste en belangrijkste strategie is om armoede te bestrijden, is dat van grote betekenis. Op de tweede plaats is het ook een sector waar veel vrouwen werk vinden; vanuit het oogpunt van armoedebestrijding een grote pre. Het is een sector die ook ontwikkeld kan worden in regio's waar verder heel weinig groeipotentieel aanwezig is. De Griekse eilanden zijn hier nog steeds het beste voorbeeld. Toerisme kan dan ook zorgen voor een extra toegevoegde waarde voor de lokale bevolking, zoals verbetering van de sociale en fysieke infrastructuur. Gevaren zijn er natuurlijk ook, juist voor de armsten, en die zijn in het verleden vaak breed uitgemeten: eilandvorming (een uiterst luxueus met hekken omgeven reservaat in een moeras van armoede), gedwongen verplaatsing van de armsten (vissersgemeenschappen) voor toerismeprojecten, inflatie door druk op de prijzen, toenemende sociale ongelijkheid, milieuproblemen (zoals daling van de waterspiegel), culturele gelijkshakeling en kunstroof.

Vanuit die voor- en nadelen zijn de belangrijkste voorwaarden op te sommen waaronder we toerisme 'pro-poor' kunnen noemen. Een dergelijk type van toerisme zou in ieder geval de genoemde nadelen moeten voorkomen. Verder zou het beleid zo moeten zijn dat ervoor gezorgd wordt dat de baten voor de armen verhoogd worden. Dat alles kan door een beleid dat gericht is op het sluiten van partnerschappen, niet alleen publiek-privaat, maar ook tussen de investeerders en de lokale gemeenschappen.

Het is goed om het potentieel van de toerimesector niet te overdrijven, maar het is ook weer niet noodzakelijk om dat potentieel, om het idee van *Pro-Poor Tourism*, af te doen als luchtfietsjerij. In die zin heeft de discussie toch twee beperkingen. Op de eerste plaats wordt het toerisme veelal alleen als

internationaal/charter toerisme gezien. Eén van de, met verdergaande economische groei gepaard gaande, ontwikkelingen is dat zich in veel (voormalige) ontwikkelingslanden een binnenlandse toerisme-sector aan het ontwikkelen is. Wie de Taj Mahal bezoekt, ziet een stroom van Indiase dagjestoeristen, die die van Westerse toeristen verre overtreft. De strandjes aan de zuidkant van Java worden al decennia lang vooral door Indonesiërs bezocht. Het bovengenoemde project in Zuid-Afrika mikt vooral ook op inwoners van Johannesburg en Pretoria.

Een tweede mankement is dat niet lijkt te worden gezien dat de internationale discussie al weer een stap verder is. In de huidige discussie wordt het ontwikkelen van *Pro-Poor Tourism* nadrukkelijk ook geplaatst binnen de discussie over maatschappelijk verantwoord ondernemen (zie Ashley, C en G.Haysom, 2005). Vandaar ook de druk op overheden om beleid te ontwikkelen, om vooral ook te zorgen dat de genoemde partnerschappen worden aangegaan. Kleinschalige, rurale projecten bieden daar niet een echte uitkomst: de bijdrage is te klein, de baten komen te langzaam en gaan zeker niet naar de allerarmsten. Wie het toerisme in Mali wel eens heeft geobserveerd, zou bovendien wel eens tot de conclusie kunnen komen, dat de effecten van het zogenaamde alternatieve toerisme op gemeenschappen en hun cultuur wel eens veel negatiever zouden kunnen zijn dan het 'reservaten-toerisme' van een *Club Méditerranée*.

Is toerisme daarmee een toverstaf ter bestrijding van de kwaal van armoede? Neen, natuurlijk niet, maar misschien is toerisme, binnenlands en buitenlands, een stukje van die heilige kelk die armoede kan verdrijven. En om de armoede in 2015 te halveren, om de eerste van de Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen te halen, is elke kleine bijdrage welkom.

Armoedebestrijding door Duurzaam Toerisme is geen illusie

Gijs de Graaff
Boabob Reizen
g.de.graaff@baobab.nl

De auteurs van het artikel 'Gegijzelde Armoede' stellen nadrukkelijk dat toerisme niet of nauwelijks een functie kan hebben als wapen in de strijd tegen armoede. Door de toenemende globalisering kan de lokale markt zich niet beschermen tegen grote buitenlandse investeerders. Kleine, lokale ondernemers zitten in een structurele achterstandspositie en de verkeerde mensen profiteren derhalve. Verder zou een land zich qua organisatie en cultuur volledig moeten aanpassen om toeristen binnen te halen, en tot slot is toerisme zo belastend voor het milieu dat per definitie de negatieve effecten op de leefomgeving de mogelijke positieve effecten overschaduwden.

We mogen onze ogen niet sluiten voor deze aspecten van het internationale toerisme. Feit is nu eenmaal dat grootschalig toerisme daarvan het leeuwendeel vormt, met alle uitwassen van dien. Grote investeerders bepalen het product, de prijs en de marketing. Rampzalige ontwikkelingen als het massale all-inclusive-resort-toerisme brengen de lokale economie niets goeds, helpen de lokale middenstand om zeep, reduceren contacten met de bevolking tot het afdingen in souvenirwinkels en verzieken de leefomgeving. Cruise-schepen en vliegtuigen laten vooral vuil achter, de armen van de wereld worden geen haar beter van welke investeringen dan ook. Overigens geldt dit alles helaas in hoge mate eveneens voor binnenlands toerisme: de rijke toplaag in een land vol bittere armoede heeft in de regel evenveel moeite met delen in welvaart als de ondernemers uit de westerse landen. Ook buurlandtoerisme is, anders dan wordt gesuggereerd, niet persé wenselijker dan longhaul-toerisme. Overigens zijn de schadelijke effecten op het milieu wel aanzienlijk minder dan door longhaul-toerisme.

Laten we overigens realistisch zijn: de wereld is het point of no return royaal voorbij als we een aantal zaken onder de loep nemen. Dagelijks zijn wereldwijd vele miljoenen mensen onderweg naar een ander land, jaarlijks reizen tientallen miljoenen voor een vakantie de wereld over. Eeuwenoude culturen zijn de laatste decennia in hoog tempo veranderd of verdwenen. Door de globalisering zijn grenzen vervaagd en daardoor verdwijnt het klassieke grootkapitaal nog meer dan vroeger op een grote hoop.

Toch rechtvaardigen alle sombere overwegingen over internationale handel en grootschalig toerisme niet de conclusie dat toerisme geen bijdrage kan leveren aan armoedebestrijding. Voor de duidelijkheid: vanuit onze positie als touroperator is armoedebestrijding geen eerste doelstelling. Baobab Reizen is immers een commerciële organisatie, gericht op het maken van winst. Onze reizigers kiezen vaak bewust voor reizen in kleine groepen, ze zoeken veel contact met de lokale

bevolking, overnachten bij voorkeur in kleine lokale hotels en waarderen onze samenwerking met kleine ondernemers. Dat neemt niet weg dat ook onze reizigers de klassieke hoogtepunten van een land willen zien, veelal onnodig afdingen op de markt, alleen veilig flessenwater drinken en verwachten dat wij een voordelige reis aanbieden door vervoer en verblijf scherp in te kopen. Een reis die niet aan dit soort basisvoorwaarden voldoet zal zó weinig kopers lokken dat het voor iedereen een zinloze onderneming is. Duurzaam toerisme zoals Baobab dat bedrijft levert echter wel degelijk een structurele bijdrage aan armoedebestrijding. De schaal waarop dat gebeurt is relatief beperkt, maar het is daarom niet minder belangrijk.

Baobab heeft een mission statement als interne leidraad: *Baobab organiseert avontuurlijke groepsreizen. Wij brengen onze reizigers op een respectvolle wijze in contact met cultuur, natuur en bevolking. Onze reizen kenmerken zich door individuele vrijheid, kleinschaligheid, klassieke hoogtepunten, afwijken van de gebaande paden, het ontbreken van overbodige luxe. Wij houden rekening met het milieu, wij zijn innovatief en wij leveren kwaliteit.* Dit betekent dat wij streven naar samenwerking met (kleinschalige) lokale touroperators, dat wij met onze relatief kleine groepen overwegend verblijven in kleine hotels onder lokaal management, dat bussen van 'eigenrijders' de eerste voorkeur hebben, dat bezoeken aan 'commissiefabrieken' uit den boze zijn en dat onze reisbegeleiders expliciet getraind worden op een voorlichtende taak naar de reizigers over de wijze waarop wij een land wensen te bezoeken.

Dit zijn geen holle frasen. De bus van Carlos in Costa Rica is minder luxe en toch duurder dan de beschikbare airco-vloot van grote ondernemingen. Toch rijdt hij al sinds jaar en dag onze groepen rond, en zijn halve dorp leeft er van. Onze agent in Mali is een voormalige Dogon-gids, die een eigen onderneming is begonnen en een handvol mensen aan het werk houdt. Onze man in Lhasa is een Tibetaan die voor alle diensten ter plaatse andere Tibetanen inhurt, en de koks tijdens de Kenia-safari's krijgen voorafgaand aan het seizoen een hoeveelheid werk gegarandeerd. Grote, internationaal gerunde, hotels gebruiken we niet, all-inclusive resorts evenmin, we financieren investeringen door onze lokale partners waar mogelijk en als we een samenwerking aangaan houden we die ook in slechte tijden in stand tot het werkelijk niet meer verantwoord is.

Een fraai voorbeeld van een initiatief dat voor iedereen iets oplevert is de samenwerking met Agriterra. Op verzoek van deze organisatie gaven wij een handvol landen op waar we behoefte zouden kunnen hebben aan community-based projecten waar onze groepen kunnen verblijven. De eerste daarvan wordt inmiddels gerealiseerd: op Madagaskar is, in nauw overleg tussen Baobab, Agriterra als adviserende en faciliterende organisatie en de lokale bevolking een collectieve onderneming opgezet waar met ingang van volgend seizoen onze groepen gaan overnachten bij mensen thuis, waar de dorpelingen natuurwandelingen gaan verzorgen en zelf een restaurant opzetten, en waarmee men bovendien naar touroperators uit andere landen kan om andere belangstellenden te werven. De afgesproken prijzen zijn gebaseerd op open calculaties. Een typisch geval van winst voor iedereen, structurele afspraken, een commercieel uitgangspunt met idealistische randvoorwaarden, een gemeenschap die medezeggenschap heeft en toch een strikt bedrijfsmatige opzet die moet kloppen. Dit ondernemerschap toont, hoe beperkt ook, aan dat duurzaam toerisme samen kan gaan met commerciële bedrijfsvoering.

Natuurlijk staan we veelal voor dilemma's, natuurlijk zondigen we met regelmaat tegen onze principes. Een lokale gids die volstrekt nutteloos is houden we niet eindeloos aan, een vriendelijk familiehôtelletje dat geleid wordt door een lompe alcoholist en – ook na herhaald aandringen – niet wordt schoongehouden gaat er uit, en ook Carlos zal een enigszins concurrerend prijspeil moeten hanteren. Zonder een goede prijs/kwaliteit-verhouding kan Baobab geen gezonde onderneming zijn, dus we doen vaak meer concessies dan ons lief is. De bijdrage die we leveren aan duurzaamheid en armoedebestrijding is echter beslist de moeite waard.

Nawoord: micro of macro

Jos van der Sterren, Jeroen Nawijn, Ilja Simons en Paul Peeters
NHTV Internationale Hogeschool Breda
Centre for Sustainable Tourism and Transport
pmpeeters@peetersadvies.nl

In essentie komt de discussie neer op een tegenstelling tussen het micro en macro-niveau. Er is inderdaad al veel onderzoek verricht, maar dat richt zich vrijwel geheel op case studies en projecten. Dit levert een divers beeld van meer en minder geslaagde voorbeelden op het microniveau. Een nadeel van veel van het verrichte onderzoek is, dat men de lastig te beantwoorden vraag hoeveel armoede door het project uit de statistieken is verdwenen, vaak niet stelt. Het blijft dan bij de hoeveelheid geld die is omgezet of de aantallen toeristen die een project bezocht hebben, maar dat biedt geen direct houvast voor de effectiviteit op de armsten. Effecten op milieu, zowel lokaal als globaal (klimaatverandering), worden vrijwel nooit benoemd of geëvalueerd.

In veel onderzoek en rapporten kom je ook onvoldende analyses tegen. Bijvoorbeeld de constatering in de verschillende WTO rapporten over het ST-EP programma dat veel van de armste landen voor hun export grotendeels afhankelijk zijn van toerisme, verzuimen daarbij te vermelden dat de totale export van zo'n land zeer klein is (voor bijvoorbeeld Tanzania slechts 6% van de export van een klein land als Luxemburg). De vraag is dan dus hoeveel invloed een dergelijk klein bedrag dan op de armoede heeft. En hoeveel toerisme nodig is om deze invloed significant te laten zijn.

Naar onze mening is er daarom een sterke behoefte aan degelijk kwantitatief onderzoek op zowel macro als micro-niveau. Dit zou antwoord moeten geven op vragen als: hoeveel armen verdwijnen uit de statistieken door welke vorm van toerisme ontwikkeling en tegen welke kosten voor het milieu? Daarbij is evenwichtige aandacht voor alle onderwerpen van duurzame ontwikkeling cruciaal. De 'business case' voor toerisme en armoedebestrijding is alleen vernieuwend wanneer zowel de invloed op armoede als op milieu afgewogen worden meegenomen. Hier zouden overheden, ngo's en de sector zich het beste op kunnen richten. Anders blijft het oude wijn in nieuwe zakken.

Literatuur:

Allcock, Alison (2003)

Sustainable Tourism Development in Nepal, Vietnam and Lao PDR, SNV Netherlands Development Organisation

Ashley, C., Roe, D. en H. Goodwin (2001)

Pro-poor Tourism Strategies: Making Tourism Work For the Poor. A Review of Experiences. Overseas Development Institute, International Institute for Environment and Development, Centre for Responsible Tourism, London

Ashley, C en G.Haysom (2005)

From philanthropy to a different way of doing business: Strategies and challenges in integrating pro-poor approaches into tourism business. Paper for the ATLAS Africa Conference, Pretoria

Bendell, J. en X. Font (2004)

Which tourism rules? Green standards and GATS. *Annals of Tourism Research*, 31 (1), 139-156

Bennett, Oliver, Dilys Roe and Caroline Ashley (1999)

Sustainable Tourism and Poverty Alleviation Study: A report to the Department for International Development

Boo, Elizabeth (1990)

Ecotourism; The potentials and pitfalls (vol. 1), World Wildlife Fund, Washington, DC

Brau, R., A. Lanza en F. Pigliaru (2003)

How fast are the tourism countries growing? The cross-country evidence. Conference on Tourism and Sustainable Economic Development in Chia, Sardinia. CRENoS, Centro Ricerche Economiche Nord Sud

Butler, R. en T. Hinch (1996)

Tourism and indigenous peoples. London: International Thompson Publishing inc.

Caalders, J., Duim, V.R. van der, Mispelaar, A. van en N. Ritsma (2003)

Sustainable Tourism Chains. Connecting Small-scale Enterprises in Costa Rica to the Dutch Market.

Buiten Consultancy/Wageningen University, Utrecht/Wageningen

- Cole, S. (2004)
Cultural values in conflict: case study from Ngadha, Flores, Indonesia. *Tourism*, 52 (1), 91-101.
- Craik, J. (1995)
Are there cultural limits to tourism? *Journal of Sustainable tourism*, 3 (2), 87-98.
- Denman, R. en J. Denman (2004)
Tourism and poverty alleviation recommendations for action. Madrid: World Tourism Organisation (Rapport nummer: ISBN: 92-844-0701-X);
- Duffy, R. (2002)
A trip too far. London: Earthscan.
- Gössling, S., P. M. Peeters, J.-P. Ceron, G. Dubois, T. Patterson en R. B. Richardson (2005)
The eco-efficiency of tourism. *Ecological Economics*, In print.
- Graßl, H., J. Kokott, M. Kulesa, J. Luther, F. Nuscheler, R. Sauerborn, H.-J. Schellnhuber, R. Schubert en E.-D. Schulze (2003)
Climate protection strategies for the first Century: Kyoto and beyond. Special Report. Berlin: WBGU 10-11-2003.
- Hummel, John (1993)
Van natuurtoerisme naar ecotoerisme; De warboel rond het concept 'ecotoerisme ontwikkeling' in beschermde natuurgebieden van ontwikkelingslanden. In: *Tweede Nederlands-Vlaamse vrijetijdsstudiedagen 'Het domein van de vrijetijd'* De vrijetijdssector als speelruimte of als strijdperk. VVS/HMN. Utrecht. pp. 107-114
- Hummel, John (1994)
Ecotourism development in protected areas of developing countries. *World Leisure & Recreation* 36(2): 17-23
- Hummel, John, 1995
Nature-tourism in Govind Pashu Vihar, a wildlife sanctuary in the Himalaya of Uttar Pradesh, India; a case of ecotourism development? In: Shalini Singh (ed.) *Profile of Tourism in India; Case Studies*
- Hummel, John (1996)
Mission impossible? Sure not. Duurzame ontwikkeling van toerisme, een taak voor SNV. Resource paper for the Regional Meeting of SNV Eurasia, May 1996
- Hummel, John (1999)
SNV Nepal and Sustainable Tourism Development. Background document, SNV Nepal, Kathmandu
- Hummel, John (2004)
Pro-poor sustainable tourism. In: Kurt Luger, Christian Baumgartner und Karlheinz Wohler (Hg.) *Ferntourismus wohin? Der Globale Tourismus erobert den Horizont*, StudienVerlag, Innsbruck
- IPCC (2001)
Climate Change 2001: Synthesis Report. Summary for Policymakers. Cambridge: International Panel on Climate Change
- Kohl, R. en K. H. O'Rourke (2000)
What's New About Globalization: Implications for Income Inequality in Developing Countries: International Thompson Publishing Inc. (Rapport nummer: 1-86152-209-6)

- Kontogeorgopoulos, N. (2005)
Community-based ecotourism in Phuket and Ao Phangna, Thailand: partial victories and bittersweet remedies. *Journal of Sustainable Tourism*, 13 (1), 4-23.
- Mahony, K. en J. van Zyl (2002)
The impact of tourism investment on rural communities: three case studies in South Africa. In: *Development Southern Africa*, Vol.19, no.1, March 2
- Man, F. de (1996)
Toerisme en ontwikkelingssamenwerking. *Derde Wereld*, 15 (1), 8-16.
- Mowforth, M. and I. Munt (2003)
Tourism and Sustainability: Development and New Tourism in the Third World, Routledge, London
- Peeters, P. M. (2005)
Climate change, leisure-related tourism and global transport. In: M. C. Hall and J. Higham, *Tourism, recreation and climate change* (Aspects of Tourism 22): 247-259. Clevedon: Channel View Publications.
- Penner, J. E., D. H. Lister, D. J. Griggs, D. J. Dokken en M. McFarland; Eds. (1999)
Aviation and the global atmosphere; a special report of IPCC working groups I and III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prom Perú (2004a)
Perú. Perfil de turista extranjero 2003. Lima: Prom Perú
- Prom Perú (2004b)
Perú. Perfil de turista nacional 2003. Lima: Prom Perú
- Ryan, C. (2002) *The tourist experience*. New York: Continuum. 002.
- Saville, Naomi M. (2001)
Practical strategies for pro-poor tourism: case study of pro-poor tourism and SNV in Humla District, West Nepal, *PPT Working Paper No. 3*
- Schumann, U. (2003)
Aviation, atmosphere and climate - what has been learned. In: R. Sausen, C. Fichter and G. Amanatidis, *Proceedings of the AAC-Conference, June 30 to July 3, 2003*, (Deel 83): 349-355. Friedrichshafen: European Commission.
- SNV (2001)
SNV and Sustainable Tourism Development, a background paper, SNV The Hague
- SNV Nepal, BDB, BBA (SNV The Hague) (2000)
SNV and Sustainable Tourism Development – Economic Benefits for Local Poor, SNV Nepal, BDB, BBA, SNV The Hague
- T&E (2005)
Ministers said to be open to tax on aviation fuel. T&E Bulletin. News from the European Federation for Transport and Environment.
- WTO (2002)
Tourism and Poverty Alleviation, WTO, Madrid
- WTO (2004)
Tourism and Poverty Alleviation Recommendations for Action, WTO, Madrid

Ziffer, Karen A. (1989)

Ecotourism: the uneasy alliance, Conservation International's series of working papers on ecotourism 1

¹ Zie hiervoor <http://www.world-tourism.org/step/step.htm>

² Zie hiervoor <http://www.propoortourism.org.uk/index.html>

³ De auteurs willen Toot Oostveen en Jur Bulthuis bedanken voor hun nuttige commentaar op deze reactie.

⁴ Zie bijvoorbeeld Ziffer, 1989, Boo, 1990, Hummel, 1993, 1994, 1995, Bennet et al, 1999, Hummel, 1996, 1999, SNV Nepal, 2000, SNV, 2001, Allcock, 2003, Mowforth and Munt, 2003, Hummel, 2004, en bijvoorbeeld ook de themanummers van 'Vrijetijd en Samenleving', 1994, 'Derde Wereld', 1996, en 'Vice Versa, 1998 en 2004, en de Pro Poor Tourism partnership website www.propoortourism.org.uk.

⁵ Zie de ST-EP publicaties van de WTO (WTO, 2002 en WTO, 2004)

⁶ Zie bijvoorbeeld de website van milieudefensie (www.milieudedefensie.nl/verkeer/publicaties/index-luchtvaart.htm#info) of het themanummer van Vice Versa, 1998

⁷ Zie bijvoorbeeld SNV Nepal, 2000, Ashley et al, 2001, Saville, 2001, SNV, 2001, Allcock, 2003, Hummel, 2004.

⁸ *Mail and Guardian*, 13 May 2005